

İslam'ın Bilimler Tarihindeki Yaratıcı Yerine Bir Bakış

FUAT SEZGİN

J.W.Goethe Üniversitesi/Arap-İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsü

ÖZ

Bu çalışma, İslam dünyasının bilim ve teknolojiye yapmış olduğu yaratıcı düşüncenin kaynağını ve yayılmasını ortaya koymayı amaçlamaktadır. İslam dünyasında üretilen Arapça, Farsça ve Türkçe eserlerin Avrupa'ya nasıl geçtiğini ve Avrupadaki bilimsel gelişmeleri nasıl etkilediğini açıklamaktadır. Müslümanların Yunan bilimsel eserleri tercüme ederek geliştirdikleri yaratıcı düşünce, üç aşamada Avrupa'ya geçmiştir. Birincisi, 811'de İberik yarım adasının Müslümanlar tarafından alınmasıyla başlamıştır. İkincisi, 10.yüzyılda İtalya üzerinden Avrupa'ya yayılmasıyla gerçekleşmiştir. Üçüncüsü, özellikle 13.yüzyılda Tebriz, Erzurum, Trabzon üzerinden Bizans'ın başkenti İstanbul'a ve oradan da İtalya'ya ulaşarak gerçekleşmiştir. Yaratıcılık çağı, Avrupa'da 16. yüzyılın ortalarından itibaren yavaş adımlarla başlamış; 17. yüzyılda bilimde önderlik durumuna gelmiştir; İslam dünyasında ise jeopolitik nedenlerle duraklamıştır.

Anahtar Kelimeler: Bilimsel gelişme, İslam dünyasında ve Avrupa'da bilim

A Glance On Islam's Creativity In The History Of Sciences

ABSTRACT

This work aims to show the source and dissemination of the creative thinking of the Islamic world in science and technology. It explains how Arabic, Persian and Turkish works produced in the Islamic world spread to Europe and how they influenced the scientific developments in Europe. The creative thinking developed by Muslims by translating Greek scientific works was disseminated into Europe through three channels: The first was through Iberic peninsula captured by Muslims in 811. The second was through Italy to Europe in the 10th century. The third is through Tabriz, Erzurum, Trabzon via Istanbul, the capital of Byzantium, culminating in Italy especially in the 13th century. The age of creativity, having developed gingerly from about the middle of 16th century, triggered the scientific advance in the 17th century in Europe; but halted in Islamic world due to geopolitical reasons.

Key Words: Scientific development, science in the Islamic world and in Europe

İlkokula girişimin ikinci veya üçüncü haftasında bize dünyanın yuvarlaklığını anlatan hanım hocamız Müslüman bilginlerin dünyanın bir öküzün boynuzunda taşındığına inandığını öğretiyordu. Ben zavallı çocuk, 30 yıl kadar sonra Müslümanların, ekvatorun uzunluğunu daha 9. yüzyılda bir kaç metotla 40 bin km. kadar ölçebildiklerini öğreneceğimi nasıl bilebilirdim?

İlkokulun son yılında, hatırladığıma göre tarih dersi kitabından, 18. yüzyılda kim tarafından uydurulduğu bilinmez, Rönesans denen, bilim tarihi görüşünü öğrendik. Bu, 17. Yüzyıldan beri, belki de kısa bir zaman önce, bilim ve teknolojide kendini göstermeye başlayan kalkınmayı Yunan bilimlerinin tanınmasına bağlayan görüş, bugüne kadar batı dünyasında, İslam dünyasında ve bu arada Türkiye’de bazı uyanmalara rağmen, sarsılmaz hâkimiyetini devam ettiriyor. Bu hâkimiyetin en yüksek şiddetiyle devam ettiği bir sırada, 1943 yılında bana biraz Arapça öğretmiş babamın hatırasına bağlılıkla İstanbul üniversitesinin Şarkiyat Enstitüsü’ne öğrenci olarak girmiştım. Ama ben o gün kendimi İslam bilimler tarihi okyanusuna attığımı, bugüne kadar çıkamayacağımı nasıl bilebilirdim?

O Enstitü’yü dünyanın en ünlü oryantalistlerinden Hellmut Ritter idare ediyordu. Daha ilk aylarda bir gün seminerinde İslam atomizminden bahsediyordu. Parmak kaldırdım, sordum: “İslam’da önemli bir matematik var mıydı?” Hayretle bana baktı Cevabı şuydu: “İslam dünyasında çok sayıda, Yunanlılarda ve modern çağlarda Avrupada tanıdığımız en büyük adlar kadar büyük matematikçiler yetişmiştir” Misal olarak bir kaç ad saydı. Bu cevap beni dehşete düşürmüştü, uykusuz bir gece yaşatmıştı.

O günden itibaren, zaman geçişiyle artan bir açıklıkla Müslümanların bilimler tarihine olan katkısını hiç bilmeyen bir dünyada 17. yüzyıldan itibaren sayıları gittikçe artan bazı Avrupalıların, gerekli dilleri öğrenerek Arapça, Farsça ve Türkçe kitapların tercüme, yayım ve etüdüne başladıklarını, bunların birçoğunun, İslam dünyasının, genel bilimler tarihine önemli veya çok önemli bir katkısı olduğu gerçeğini savunduklarını öğrendim. Çok genç yaşında yapılanları öğrenmeye, mümkünse olanlara bir katkıda bulunmaya karar verdim.

Bu yolda isabetli olduğuna inandığım çabalarımın başında, oldukça erken bir yaşında İslam bilimleri tarihi adlı kitabı yazma sorumluluğunu üzerime almamı buluyorum. Bu yolda öğrendiğim ve kazandığım bazı sonuçları bir konferansın çok sınırlı çerçevesinde size sunuyorum.

Daha Peygamberin ölümünden 20 yıldan fazla bir zaman geçmeden, bütün Arap Yarımadasından başka Güney Anadolu sınırlarına kadar Bizans-Suriye toprakları, Irak’ın tamamı ve İran’ın batısı, Mısır’ın tamamı, merkezi Medine olan genç İslam devletinin parçaları olmuşlardı. Bilim tarihi açısından şu önemliydi: Bizans ve Sasani Hükümlerinin önemli birçok kültür merkezleri İslam devletinin sınırları içine girmişti. Bu kültür merkezleri mensuplarının faaliyetleri için özellikle Emevi devletinin, hicretin

41. yılından itibaren Şam'da kurulmasıyla yeni şartlar doğmuştu. Şam, bilimler tarihinin başlamakta olan yeni merhalesinin bir kıvılcım noktası olma durumuna gelmişti. Eski kültür merkezlerinin mensupları ve taşıdıkları bilgiler Emevi halifelerinin ilgi ve himayesini buluyor, taşıyıcılar, ister İslamiyet'i kabul etmiş ister etmemiş olsunlar, büyük bir hürmetle karşılanıyorlardı. Kimyaya dair bazı kitapçıkların İslam'ın ilk yüz yılının ikinci yarısında Arapçaya Yunancadan çevrildiğini, aynı alandaki ilk Arapça kitapçıkların Emevi Prensi Hâlid b. Yezid tarafından yazıldığını biliyoruz. Tarih ve fıkha dair ilk Arapça kitaplar bu ilk yüzyılda ortaya çıktı.

Müslümanlar dünyanın yuvarlak olduğunu İslam'ın ikinci yüzyılının, yani Miladi sekizinci yüzyılın başlarında Aristo'nun adını yanlışlıkla taşıyan Yunanca bir kitabın çevirisinden öğrendiler. Bunu münakaşasız kabullendiler. Çok basit gramer kaidelelerini ele alan ilk Arapça kitapçık İslam'ın tahminen 50 ila 60. yıllarında yazıldı. Bilimlerin İslam dünyasında ne büyük bir süratle ilerlediğinin bir misali olarak anıyorum ki, Arapça gramerin çok hacimli ve bizi bugün hayranlığa boğan temel kitabı bu ilk gayretten yüzyıl kadar sonra ortaya çıktı. Şüphesiz ki, diğer bilim dallarındaki gelişme bunu desteklememiş olsa idi, bu kadar erken zamanda o kadar hacimli, o kadar sistemli bir gramer kitabı yazılamazdı.

Evet gelişme, çağın bütün bilim dallarında kendini gösteriyordu. Bu ikinci, yani Miladın sekizinci yüzyıldaki gelişmeyi bir alanda, kimya alanındaki misali anmakla yetineceğim. Ama daha evvel bu yüzyıldaki ve gelecek yüzyıllardaki süratli gelişmenin anlaşılabilmesi için, bilimler tarihinde güzden kaçırılan bir realiteye işaret etmek istiyorum.

O da şu ki; bilimler Yunanlıların elinde yaşadığı altın çağından sonra, tamamıyla duraklamamış. Geniş anlamda doğu Akdeniz havzasındaki kültür merkezlerinde ağır küçük adımlarla bazı ilerlemeler sağlayabiliyordu. Ama bu ilerlemeler yerel kalıyor, bir kültür merkezinden diğerlerine ulaşmak şansını pek bulamıyordu. Bağdat, özellikle Abbasi İmparatorluğunun başkenti olduktan sonra bilim dünyasının merkezî olmuş, sayısı çok yükselmekte olan bilim adamlarının birbirleriyle temasını artırmış, diğer kültür dünyalarındaki kitapların taşındığı, Arapçaya çevrildiği bir yer olmuştu.

Bu, yani 2. yüzyılın, Miladın sekizinci yüzyılının gelişmesinin sözünü ettiğim kimya alanındaki misali olarak Cabir ibn-i Hayyan'ı anacağım.

Cabir, İslam dünyasına katılan kültür merkezlerinden bazı hocalardan ve kitaplardan kimya bilimini öğrendi. Bu bilimin Cabir'de vardığı yüksek düzey, bize ulaşan kitaplarından kolaylıkla takip edilebiliyor. O karşımıza sayısal ve deneysel temellere dayanan, sonraki çok küçük katkılar bir tarafa, kimya bilimini ancak 18. ve 19. yüzyıllarda aşılacak bir düzeye getirmişti.

O, zamanla kimyanın dışında, alanını bütün doğal ve filozofik bilimlerle genişletmiş bir doğa filozofu olarak karşımıza çıkıyor. O bütün evrenin matematiksel ölçüler

esasına dayandığını düşünüyor, bunu “mizan” diye adlandırıyor. İnsanın evrenin bütün sır perdelerini yırtabileceğine, kimyasal yoldan, hayvan ve insan yaratılabileceğine inanıyordu.

Cabir'den daha çok bahsetmekten vazgeçip Müslümanların aynı yüzyılın ortalarında Hintlilerin çok hacimli Sidhanta adlı matematik ve astronomi kitabını Arapçaya çevirip Hind rakamlarını, bu arada “sıfır”ı tanıdıklarını dile getirerek 9. yüzyıla, bilimler tarihinde başlamakta olan yeni bir altın çağa geçiyorum.

Miladi 9. yüzyılın ilk yarısında, daha önce başlanmış olan tercüme işi, çok hızlandırılmasının yanında bilimin birçok alanında yaratıcılık merhalesine girilmişti. Bu yüzyılın ilk çeyreğinde bilimlerin gelişmesinde Abbasi halifesi el-Me'mun'un payı çok büyüktü. O Bağdat'ta bir Bilim Akademisi kurmuş, Bizans'a adamlarını göndererek birçok Yunanca kitabı Bağdat'a getirtmişti. Astronomi tarihinin tanıdığı ilk rasathaneyi Bağdat'ta, sonra da Şam'da kurduymuştu. Bu rasathanelerde bazen astronomlarla beraber çalışıyordu. Ptoleme'nin Arapçaya çevrilmiş olan coğrafyasını göz önüne alarak 70 kadar bilgini enlem boylam derecelerine dayanan bir dünya haritası hazırlamakla görevlendirmişti. Gerçekten ölçü ve rasada dayanan bu ilk dünya haritası sonraki kartografik gelişmeyi yüzyıllar boyu etkiledi. Ekvatorun ilk bilimsel ölçümü onun emriyle yapıldı. Onların ulaştığı uzunluk 40 bin kilometreye çok yakındı. Onun zamanında cebiri aritmetikten ayıran ilk üç kitap yazıldı. Tabiatıyla bu, cebiri Müslümanların bulduğu anlamını taşıyor. Zira cebir daha bir kaç bin yıl öncesi Babiller tarafından bilinmekteydi.

İslam'ın 3., Miladın 9. yüzyılının ortalarında bilimlerin hemen hemen her alanında daha 800 yıl kadar sürecek yaratıcılık başlamıştı. Bu sürecin her yönünde Yunan öncüllerin direkt etkisi kendini göstermiyordu ve bu şart da değildi. Bunu bir misalle aydınlatmak istiyorum:

Mesela Arşimet entegral matematik çözümlerle uğraşmış bazı önemli sonuçlara ulaşmıştı. Miladi 9. yüzyılın 2. yarısında Sabit bin Kura, Arşimet'in çözümlerini tanımadan, entegral çözümün tamamıyla ayrı ve ilginç misallerini bize bırakmıştır. Onunla başlayan gelişme 15. yüzyılda Gıyaseddin Kâşî'nin elinde geometrik olmayan cisimlerin hacimlerinin ölçülmesiyle İslam kültür dünyasındaki en yüksek noktasına varmıştır.

Yunan kaynaklarının etkisini düşünmeye zorlamayan diğer yaratıcı başlangıçların misallerini vermektten vazgeçerek, matematikteki gelişmelerden biraz daha söz edeceğim: Diğer kültür dünyalarında “cebir”in ancak bir ve iki derecelik denklemleri biliyordu. Miladi 9. yüzyılın ikinci yarısında el-Mehani adlı matematikçi geometrik bir problemi 3. dereceden bir denkleme çevirdi, ama denklemini çözemedi.

Ondan 50 yıl kadar sonra Ebu Cafer el-Hâzin 3. dereceden bir denklemini ilk defa çözdü. Aynı ve takip eden yüzyılda 3. dereceden denklemlerin çözümleri o kadar çoğaldı

ki, 11. yüzyılın ikinci yarısında bu denklemlerin sistematik sunumunu Ömer Hayyam sağladı. Dördüncü dereceden denklemlerin sistematik sunumu ise 15. yüzyılda Gıyaseddin Kâşî'ye kaldı.

Bir kaç kelime de trigonometriden:

Düzlem trigonometrisi, bir açının sinüsü, kosinüsü veya tanjantı anlamında, İslam dünyasında 9. yüzyıldan itibaren kesin ifadesini ve gelişmesini bulmuş, bu süreçte küresel trigonometri Miladi 11. yüzyılda tam yapısını kazanmıştı.

Geometriye gelince; Müslümanlar 8. yüzyılda Öklid geometrisini Arapçaya çevirdiler, düzeltmeler ve ekler yaptılar. 10. yüzyıldan itibaren Öklid dışı geometriyle uğraştılar.

Bu son sözlerimi noktaladıktan sonra birçok edebi ve doğal bilimleri bir tarafa bırakıp son misal olarak coğrafya alanını dile getiriyorum.

Coğrafya "İslam Bilimleri Tarihi"ne dair, bugüne kadar 15 cildi çıkmış olan kitabımın son altı cildini teşkil ediyor. Bundan 25 yıl önce bu alanın İslam kültür dünyasındaki tarihini yazmak için iki yıl kadar zamanın yeteceğini sanıyordum. Böylece İslam'daki bilim alanlarından birinin genel bilimler tarihindeki yeri üzerinde kesine yakın bir hüküm verebilme durumuna geldiğime inanıyorum.

Bunu en kısa bir şekilde ifade etmek istiyorum: 9. yüzyılın başında yapılmış olan Halife el-Me'mun haritasından sonra, özellikle 10. yüzyılda, tanınan dünyanın önemli yerlerinin enlem boylam derecelerinin ölçülmesi için hummalı bir çalışmaya girildi. Bu arada çok önemlidir ki, Akdeniz'in uzunluğu 44° olarak bulundu. Bu sadece 2° kadar gerçekten uzaktı. O zamana kadar boylam derecelerini bulmak için sadece ay tutulmasına göre ölçme vardı; bu çok kaba sonuçlar veriyordu. Müslümanlar çok doğru sonuçlar veren dört yeni metot geliştirdiler.

11. yüzyılın başlarında, el-Bîrûnî yeni metotlardan birini sunmaktan başka, enlem – boylam derece konusunu kapsayan matematiksel coğrafyanın ilk ve temel kitabını yazdı. Bu kitap değil ama İslam dünyasında hazırlanan enlem-boylam cetvellerinin çoğu İspanya dışı Avrupa'ya 12. yüzyıldan beri ulaştı. Avrupalılar bu cetvelleri kopya ettiler ve uydurma cetveller yaptılar ama 18. yüzyılın başına kadar gerçekten ölçme sonucu olan verilere dayanan bir harita yapamadılar.

Kartografya alanında Halife el-Me'mun ile başlayıp 15. yüzyılın sonlarına kadar süren gayretlerle Müslümanlar Asya, Avrupa ve Afrika'nın gerçeğe oldukça yakın haritalarını yapmayı başardılar. 9. yüzyılda Fas'ın Massa limanı ile Çin'in Kanton limanı arasında bir ticari trafik vardı. Bunu Basra yakınındaki Ubulla limanında yapılan dikey gemiler Afrika'nın güneyinden geçerek yapıyorlardı.

Vasco de Gama ve diğer Avrupalılar bu güney yolundan Arapça haritaları kullanarak Hint Okyanus'una ulaşıyorlardı. Onuncu yüzyılda Müslümanların Avustralya'ya

ulaştıkları tahmin ediliyor. Onlar 13. yüzyıldan önce güney kutup kıtası sahillerine varabiliyor, kuzey

Asya sahillerinin oldukça doğru haritasını yapabiliyor, Doğu Afrika ile Sumatra adasındaki uzaklıkları 15. yüzyılda Okyanus uzaklıkları ölçme metodu ile bugünküne yakın veya çok yakın değerlerle ölçebiliyorlardı. Bu, Avrupa'da ancak 20. yüzyılın ilk yarısında başarılmıştı.

Müslümanlar daha onuncu yüzyılın ilk yarısından itibaren çok sefer İberik yarımadasından batıya açılarak Asya'nın doğu sahillerine ulaşmak istediler. Bildiğimize göre, bunu Batı Afrika sahillerinden de denediler, ama geri dönmediler. Diğer taraftan Arapların 1420 yılında Hint Okyanusundan, Güney Afrika'yı geçerek, Afrika'nın kuzeyine, oradan Meksika Körfezinde Karibik adalarına ulaştıklarını, tekrar Hint Okyanusuna döndüklerini biliyoruz. 1511 yılında Malezya Yarımadasının ele geçirilmesi sırasında bir gemide, Portekizli kumandan kendi ifadesine göre çok değerli, o civarda çok iyi bilenen bir atlası el koymuş, Portekizceye çevirterek kralına göndermişti. İslam dünyasında yapıldığını ispatlayabileceğimiz bu büyük atlas içinde bir de oldukça mükemmel Brezilya haritası var .

Kristof Kolumbus, bir Arap haritasının İberik Yarımadasına gönderilen kopyasına ve bir Arap pusulasına dayanarak, Asya'ya ulaşmak istemişti. Çoğunuzun tanıdığı Piri Reis haritasına gelince [7], o benim inancıma göre İspanyolların bazı ilaveleriyle aslında bir Arapça orijinale dayanan bir İtalyanca haritanın Türkçe kopyasıdır.

İnsan coğrafyasına veya beşeri coğrafyaya gelince; benim kanımca coğrafyanın bu dalı İslam'ın, jeopolitik şartları içinde çok erken, meskûn dünyanın çok büyük bir kısmını hüküm altına almış olması gereğince, Yunanların aynı konudaki kitapları tanınmadan daha Miladi 8. yüzyılın birinci yarısında ortaya çıkmış ve süratle gelişmişti. Coğrafya tarihçisi çağdaş Fransız André Miquel, bu alanın 10. yüzyılda İslam dünyasında al-Maqdisi'nin (ki bu çağımızda Muqaddasi diye tanınır) kitabında çok yüksek (belki de en yüksek) düzeye ulaştığına inanıyor. Alman oryantalisti Alois Sprenger de Maqdisi'nin kitabının ilk yazmasını 19. yüzyılın ikinci yarısında Hindistan'da bulup okuduktan sonra, onu en büyük coğrafyacı olarak tanıtıyordu. Ben, tanınmış olan ayrıntılar genişliği açısından değil de, bu dalın gözlemele, ele alma, dikkat ve değerlendirme açısından Avrupa'da 20. yüzyılın ilk yarısında tanınana yakın bir düzeye ulaştığı inancındayım.

Şimdi bu bir kaç alandan verdiğim misallerden sonra şöyle bir özeti sunuyorum.

Müslümanlar diğer kültür dünyalarından aldıkları bilimleri geliştirdiler, yeni bilimler ortaya koydular, gelecek kuşaklarca kurulacak bazı bilim dallarının temellerini hazırladılar. 800 yıl kadar süren bir yaratıcılık devresini halefleri Avrupalılara ulaştırdılar. Bu sürecin bilimler tarihini 17. yüzyılın başından itibaren nasıl yeni bir devreye ulaştırdığını çok kısa bir şekilde anlatmağa çalışacağım.

811 yılında İberik Yarımadasının alınmasıyla İslam dünyası ile Avrupa'nın batısı arasındaki köprü kurulmuştu. İslam dünyasının merkez ve doğusunda yaratıcılık çağına geçen bilimler çok gecikmeden İberik Yarımadasına ulaşıyordu. Bu bilimler onuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren bazı tercümelemlerle ve aletlerle Fransa'ya, oradan İngiltere'ye yol almaya başladı ve Orta Avrupa'ya geçti. Bu gittikçe genişleyen ilk yoldu.

İkinci yol 11. yüzyılın ikinci yarısında başladı; güney İtalya üzerinden oldu. İlk ziyaretinde İtalya'da tıp bilgisinin sefaletini gören Cezayirli bir tacir, Afrika'ya dönüp birçok tıp kitabıyla Güney İtalya'ya geldi. Bu Cezayirli bir Hıristiyan mıydı, Hıristiyanlığı kabullenen bir Müslüman mıydı, bilinmiyor. O bir papaz olarak, Constantin Africanus adını alarak bir kaç yıl sonra tıp kitaplarının Latinceye çevirimine başladı. O metinleri kabaca sözlü tercüme ediyor, papaz meslektaşları, düzelterek kâğıda aktarıyorlardı. Onlar en azından 25 kitabı çevirdiler. Kitaplar genelde Constantin Africanus'un eserleri olarak ortaya çıkıyor, bazen de Yunan tabiplerinin, mesela Yunanlı Galen'in adına bağlanıyordu. Bu güney yolu çok kısa bir zaman sonra, Kuzey Afrika'dan özellikle Suriye'den Arapça kitapları ve İslam dünyasında süratle gelişmekte olan teknolojiyi, bu arada kâğıdı ve kâğıt teknolojisini Avrupa'ya taşıdı. Sayısını bilemeyeceğimiz birçok Arapça kitaplar başka adlar altında Latince çevirilerle Avrupa'da yayılıyordu.

Üçüncü ana yol, İslam dünyasının doğusunu Tebriz, Erzurum, Trabzon üzerinden Bizans'ın başkenti İstanbul'a oradan da İtalya'ya, doğu ve orta Avrupa'ya bağlıyordu. Bu yol özellikle 13. yüzyıldan itibaren verimli olmaya başladı. Ama Arapça kitaplar daha 10. yüzyılda Bizans'ın merkezine ulaşmışlardı. Maalesef Bizanslılar bu kitapların taşıdığı yenilikleri gerektiği gibi değerlendirme yerine onları eski Yunanlara bağlıyorlardı ve çok zaman bazı Arapça kitaplar bazı değişikliklerle eski Yunan bilginlerinin adı altında ortaya çıkıyordu.

Bizanslı bilginler bir hayli gecikmiş olarak, bilimlerin İslam dünyasındaki gelişmesi realitesini belki de 13. yüzyıldan itibaren fark etmiş olmalı. İstanbul'un Osmanlılar tarafından alınmasından sonra Avrupa'ya göçen Bizanslılar arasında, İslam bilimlerini iyi tanıyan bir kardinal Bessarion vardı. Bu kardinal bu yeni bilgileri çok garip bir kılık kıyafette Avrupa'da yayararak Yunanlara eski ünlerini kazandırmaya çalışıyordu. Mesela onun dostu Alman bilgini Johannes Regiomontanus 15. yüzyılın ikinci yarısında sözde trigonometrinin temel kitabını yazdı. Onun bu ünü haksız olarak taşıdığını, gerçek sahibinin 13. yüzyılda yaşamış bulunan Nasirüddin Tûsî olduğunu matematik tarihçisi Anton von Braunmühl 1900 yılında ispatladı. Bu gerçek Tûsî'nin kitabının Osmanlı Hariciye Vekili Rum kökenli İskender

Paşa Kara-Theodori tarafından Fransızcaya çevrilip 1891 yılında yayınlanmasıyla ışığa kavuştu.

Arapça kitapların Latinceye çevrilmesi tarihine dair bilgimizin oldukça ilerlemiş olmasına rağmen, gerçeğin belki de çok az bir kısmını biliyoruz. Araştırmalar bizi zamanla yeni sürprizlerle karşılatıyor. Mesela büyük bilgin İbn el-Heysem'in optiğin modern temeli sayılan kitabının Latince tercümesine dayanan İtalyanca tercümesi yüzyıllarca saklı kaldı. Onu 40 yıl kadar önce bir İtalyan oryantalist buldu. Böylece Latince bilmeyen Leonardo da Vinci'nin İbn el-Heysem'in kitabından nasıl faydalandığını öğrenebildik. Misalleri yığmaktan kaçınacağım.

Bilimlerin Avrupa'ya ulaşma işini şöyle özetliyorum:

Tercüme ve insan teması ile 10. yüzyıldan itibaren Avrupa'ya bilim taşınımı 13. yüzyıla kadar bir alma, resepsiyon merhalesi gerçekleştirdi. Bunu, alma işinin devam etmesiyle beraber bir asimilasyon, özümleme merhalesi tahminen 16. yüzyılın ortalarına kadar takip etti. 16. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupada kreativite, yaratıcılık çağı yavaş adımlarla başladı. 17. yüzyılda Avrupalılar kendilerini bilimde önderlik durumunda görmeye başladılar. Bilimin her şeyden önce jeopolitik nedenlerle duraklama durumuna düştüğü İslam kültür dünyasında Avrupa'nın bilim ve teknolojiadaki üstünlüğü mübalağalı bir anlamda kabullenilmişti.

Mesela 17. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'a gelen bir Müslüman Fransız Mehmet İhlaşî Efendi, bir coğrafya kitabı yazmakta olan Kâtip Çelebi'ye kitabını bırakıp Avrupada Latince coğrafya kitaplarını Türkçeye çevirmesini tavsiye etmiş, buna beraber başlamışlardı. Ama o kitapların ve haritaların asıllarının veya içeriklerinin İslam dünyasından Avrupa'ya ulaştığını ne Mehmet İhlaşî ve ne de Kâtip Çelebi bilebilirdi.

Avrupa'nın bilim ve teknolojiye nasıl üstün duruma gelmiş olduğunun gerçek kaderini o zaman ne onlar ve ne de Müslümanlar biliyorlardı. Ama artık Avrupalılarda bugüne kadar süregelen bir üstünlük, Müslümanlarda bir aşağılık duygusu başlamıştı.

Bilimler tarihinin maalesef gerektiği gibi dikkate almadığı bir realite vardır ki, o da 17. yüzyılın ortalarında, daha sonraları oryantalizm/şarkiyat diye adlandırılan cereyandır. Bununla, doğuyu, çoğunlukla İslam dünyasını, Müslümanların bilim kitaplarını tanıma arzu ve çalışmasını kastediyorum. Bu insanların eğilimleri nadiren pek de tarafsız olmamış olsa bile genelde hümanist idi. Onlar çok zaman büyük bir aşkla, sabırla ve çalışkanlıkla kendilerini İslam bilimlerini tanımaya verdiler. Binlerce Arapça, Farsça ve Türkçe yazmaları toplayıp Avrupa'ya taşıdılar. Kataloglarda tanıtip bir kısmını yayımladı, bir kısmını birçok dillere çevirdi, büyük bir kısmını araştırdılar; değerleri üzerinde hükümler verdiler, bu cereyan bugüne kadar gittikçe genişleyerek devam ediyor.

Onların çalışmalarına geniş çapta dayanarak İslam bilimler tarihine dair kitabımı yazarken bende şu intiba uyandı: Oryantalistler ulaştıkları sonuçları, kendi bilginler çemberi dışına tanıtmakla gerektiği kadar ilgilenmediler ve İslam bilimlerinin, genel bilimler tarihindeki yerini belirtmek işine az teşebbüs ettiler. Yanlış anlaşılmayı önle-

mek amacı ile daha adil bir ifade ile şöyle söylenebilir: Onların bu yöndeki görüş ve fikirleri genelde büyük topluluklara ulaşacak yayın organlarında yer almadı. Onların yüzlerce dergide yayımlanmış bulunan çalışmalarının bir kısmını Frankfurt'taki Enstitü'müzde 1200 kadar ciltte toplayıp yayımladık ve buna devam etmekteyiz.

Diğer taraftan yeteri kadar tekrarlanamayacak bir realite var. O da şudur ki, modern bilim tarihçiliği daha beşik çağında, tahminlere göre 18. yüzyılda, daha önce sözünü ettiğim Rönesans diye adlandırılan, bilimlerin modern çağdaki kalkınmasını doğrudan doğruya Yunan çağına bağlayan, İslam kültür dünyasında düşünebilecek bir yaratıcı merhaleyi hatıra getirmeye tamamen kapalı bir dünya görüşünün hâkimiyeti altına girdi. Bu Rönesans'ı Fransız filozofu Etienne Gilson 1955 yılında matrağa alarak bir profesörler kulisinde alınan keyfi bir karar diye vasıflandırıyor.

İşin elim olan tarafı şudur ki, bu uydurma dünya görüşü, belki de ortaya çıkışından kısa bir zaman sonra Osmanlı İmparatorluğuna, çok gecikmeden bütün İslam dünyasına yayıldı. Bu sadece, hür düşünce sahibi bir insanın kabullenmek veya kabullenmemekte serbest olduğu bir bilimler tarihi görüşü değildi. Bu özellikle Müslümanlarda bin yılı geçen bir politik hâkimiyet sırasında insanlığın ortak mirası olan bilimler tarihine ciddi bir şey veya hiç bir şey katmadıkları pesimizmini aşıyordu. Bu pesimizm Osmanlı Türkleri arasında ve Türkiye'de diğer İslam ülkelerinden daha çok yayılma imkanı buldu. Bu inkâr kabul etmez pesimizden, daha doğru bir tabirle aşağılık duygusundan ben kendimi ancak üniversite hayatımda İslam bilimlerini biraz tanımaya başladıktan sonra, gittikçe artan bir oranda kurtarabildim.

İslam bilimleriyle temasa geçişimin, onları tanımayı çalışmamın 68. yılını yaşıyorum. Hemen hemen her gün denilebilecek bir zaman farkıyla dün ne kadar önemli bir şeyi bilmediğim gerçeği ile karşılaşıyorum. Bu sıralarda doğal bilimler tarihi değil, Arap dilindeki edebi bilimler İslam bilimleri tarihi kitabımın 16. ve 17. ciltlerinin konuları. Bu konuları bundan 25 veya 26 yıl evvel, bıraktım, coğrafya alanını ele almaya karar verdim. Şimdi düşünüyorum: Bu konuları o zaman iyi anlamak için ne kadar az olgunmuşum! Arapça yazan Müslümanların dilin özelliklerini gözlemlenme işinde ne keskin bir dikkatle bir edebi tenkit ve edebi teoriler geliştirdiklerini her gün biraz daha iyi anlıyorum. Arap dil teorilerini iyi bilen bizim Osmanlı ve Fars bilginlerin bunları kendi dillerine uygulamadıklarına hayıflanıyorum. Bu alanda biri stilgrameri diğeri de, şiir üzerindeki estetik hükümlerin psikolojik izahları diye iki dal ortaya çıkmış. Bunlar benim buluşum değil. Biri Alman oryantalist Max Weisweiler, diğeri ise benim hocam Hellmut Ritter'in. Benim bu yöndeki küçük katkımla ulaşılan sonuçların biraz daha geniş materyale dayanarak tarihsel gelişmelerini belirtmek olacaktır.

Tekrarlıyorum: Türkler ve diğer Müslüman toplumlar bilimler tarihinde bir yerleri, belki de çok önemli yerleri olduğunu çok kısa zamandan beri öğrendiler veya öğrenmeye başladılar. Bu kaba bilgi onlara oryantalistlerin uzun bir geçmişe dayanan çalışma

sonuçları olarak ulaştı. En çok Türkiyede, kısmen de diğer İslam ülkelerinde, kendilerine, Müslümanların bilimler tarihindeki yerleriyle ilgili ulaşılan bilgilere karşı şüpheli ve reddedici bir kütle var. Onların İslam'a karşı inanç açısından taşıdıkları reddedici tutumları, onları bütün bilimler tarihinin bir gerçeğini kabullenmemelerine götürüyor. Şöyle ki; onlar, İslam'a inanma veya inanmamadaki doğal hakları bir tarafa, ispat edilen tarihi bir realiteyi kabullenmeme üzerinde fanatik bir direnme gösteriyorlar.

Son on yıl içinde İslam ülkelerinde, bu arada Türkiyede, Müslümanların bilimler tarihindeki yerlerine karşı bir ilgi uyandı ve bu ilgi gittikçe artıyor. Birçok üniversitede bir İslam bilimler tarihi enstitüsü kurmak gayreti var. (Ama şu realiteyi göz önüne almadan: Bu bilimleri bilip öğretecek hocaları, gerekli ihtisas kütüphaneleri var mıdır; gerekli dillerin öğrenme işine başlandı mı?)

Bu ilginin uyanma ve yayılmasında Frankfurt'taki Arap-İslam Bilimler Tarihi Enstitüsü'nün yayınlarının ve kurduğu müzenin temel rolü oynamış olması şuurunun derin saadetini duyuyorum. Bu yönde Frankfurt'ta ve İstanbul'da İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzelerini kurduk. Daha başlangıç süresinde bulunan müzenin ve onunla ilgili yayın ve konuşmaların insanları ne kadar derinden etkilediğini gürdüm. Şimdi İstanbul'da bir Bilimler Tarihi Enstitüsü'nün kurulması düşüncesinin heyecanını duyuyorum. Bu sizlerin gayret ve desteğiyle olacaktır. Ben şahsen bu amaca yüksek düzeyde ulaşılması için elimden gelen her gayreti göstereceğime sizi inandırmak isterim.